

Ιουλίας Βοκοτοπούλου

Ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες στη Νικόπολη κατά την δεκαετία 1967 - 1977

Μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου και μέχρι το 1929, όταν άρχισαν οι συστηματικές ανασκαφές στη Δωδώνη, η Νικόπολη υπήρξε ο κύριος στόχος της δραστηριότητας των Ελλήνων αρχαιολόγων της εποχής εκείνης.

Ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς ερευνήσε μεγάλο αριθμό τάφων στο ανατολικό και το δυτικό νεκροταφείο, χωρίς δυστυχώς να ακολουθήσει η δημοσίευση. Συνοπτικά αναφέρεται στις εργασίες αυτές στα ΠΑΕ των ετών 1913 και στην ΑΕ 1922¹. Τα ευρήματά του φυλάσσονταν στο τζαμί της Πρέβεζας, που βομβαρδίστηκε στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και στην συνέχεια λεηλατήθηκε². Έτσι, εκτός από ορισμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά και σαρκοφάγους, δεν σώθηκε σχεδόν τίποτε από τις ανασκαφές του Φιλαδελφεύς. Από το 1926 ο Αναστάσιος Ορλάνδος συνέχισε την ανασκαφή στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, μέσα στα βυζαντινά τείχη, που είχε αρχίσει από το 1915 ο Φιλαδελφεύς, δίνοντας την σημασία που έπρεπε στα μοναδικά αυτά μνημεία. Η βασιλική Δ έξω από τη νότια πλευρά των τειχών σκάφτηκε μετά τον πόλεμο.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων άρχισε να λειτουργεί κανονικά από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, με επικεφαλής και για αρκετά χρόνια μοναδικό υπάλληλο τον Επιμελητή και έπειτα Έφορο Αρχαιοτήτων Σωτήρη Δάκαρη. Από τότε και μέχρι και σήμερα η κύρια φροντίδα της Εφορείας υπήρξε η συντήρηση και στερέωση των μνημείων της Νικόπολης και η προστασία τους από τις σύγχρονες οικοδομές, ενώ περιστασιακά μόνο έγιναν μικρής εκτάσεως ανασκαφές που εντάσσονται στη γενική κατηγορία των «σωστικών».

Τον χαρακτήρα αυτό είχαν και οι ανασκαφές της δεκαετίας του 1967 - 1977. Ερευνήθηκαν κυρίως τάφοι, που είχαν φανεί κατά την καλλιέργεια, ανασκάφηκε τμήμα μιάς μεγάλης οικίας και έγιναν στρωματογραφικές τομές στο Νυμφαίο.

Έξω από την βόρεια πλευρά του βυζαντινού και του ρωμαϊκού τείχους,

1. Α. Φιλαδελφεύς, *Ανασκαφαί Νικοπόλεως*, ΠΑΕ (1913) 94 - 101. Ο ίδιος, *Μουσείον Πρεβέζης* ΑΕ (1922) 69 - 74.

2. Φ. Πέτσας, *Μουσείον Πρεβέζης και Νικόπολις*, ΑΕ (1950/51), Χρονικά, 32 - 39.

στην θέση «Κουμάσια», εκτείνεται το βόρειο νεκροταφείο, που δεν είχε ερευνηθεί ο Φιλαδελφεύς. Το 1967, το 1970 και το 1971 ανασκάφηκαν συνολικά 16 τάφοι³, από τους οποίους οι μισοί βρέθηκαν ασύλητοι. Οι περισσότεροι ήταν πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι, δύο άλλοι κιβωτιόσχημοι του 3ου αι. μ.Χ. ήταν κατασκευασμένοι από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ τρία κτιστά ορθογώνια μνημεία, εν μέρει υπέργεια, κάλυπταν σε βάθος 1 μ. κεραμοσκεπείς ταφές του 2ου αι. μ.Χ. Τα κτερίσματα ήταν κυρίως γυάλινες δακρυδόχοι, καμμιιά φορά πήλινες, λύχνοι και νομίσματα που βοηθούν στην χρονολόγηση των τάφων αυτών στον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. Στους δύο λίθινους κιβωτιόσχημους, η καλυπτήρια πλάκα ήταν σφραγισμένη με χαμηλή υπέργεια κατασκευή από πλίνθους και κουρασάνι με επίχρυσμα από ασβεστοκονίαμα. Ο ένας περιείχε δύο νεκρούς και λύχνο του 3ου αι. μ.Χ. με παράσταση μονομάχων, ο άλλος 13 σκελετούς με λίγα σχετικά κτερίσματα: πέντε νομίσματα, από τα οποία τα τρία του Καρακάλλα, 4 γυάλινες δακρυδόχους και τρεις λύχνους⁴ με παραστάσεις ερωτιδέως ή μονομάχων, οι δύο από το εργαστήριο του Γαληνού, των αρχών του 3ου αι. μ.Χ.

Επιφανειακό εύρημα από την περιοχή του βόρειου νεκροταφείου ήταν μία μικρή επιτύμβια πλάκα⁵ με την επιγραφή «Πειθόλας Λυκίσκου, ετών ΙC χαίρει», που ενδιαφέρει για τη διατήρηση κυρίων ονομάτων βορειοδυτικής διαλέκτου τον 2ο αι. μ.Χ.

Με αφορμή τη διάστρωση του δρόμου προς τον υδατόπυργο, σε απόσταση 80 μ. δυτικά από το δυτικό σκέλος του ρωμαϊκού τείχους, στη θέση «Μπούφι», ερευνήθηκαν είκοσι τάφοι⁶. Οι περισσότεροι ήταν διαταραγμένοι ή ημιανεσκαμμένοι, ίσως από την εποχή του Φιλαδελφεύς. Επικρατέστερος τύπος ήταν ο του πλινθόκτιστου κιβωτιόσχημου με καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες. Ασύλητος βρέθηκε ο τάφος 5, διαστάσεων 2, 90 X 1,67 μ. Κάτω από την καλυπτήρια πλάκα ο χώρος ήταν γεμισμένος με κονίαμα για να προστατεύσει δύο ορθογώνιες θήκες με πήλινα τεφροδόχα. Δίπλα τους ήταν τοποθετημένες επιτύμβιες πλάκες σε οριζόντια θέση, κάτω από τη μία υπήρχε ενταφιασμός. Από τις επιγραφές πληροφορούμαστε ότι επρόκειτο για τον τάφο του Φάβιου Φήλικα⁷, της γυναίκας του Σπένδουσας και ενός τέκνου τους, τον 2ο αι. μ.Χ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση υπάρξεως στο ίδιο νεκροταφείο ταφικού περιβόλου και σε επαφή με αυτόν ενός οικογενειακού ταφικού μνημείου σε σχήμα Πί⁸, μήκους 17,25 μ. και πλάτους 3,29, που ίσως είχε ανα-

3. Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 23 (1968), Β2, 294–5. ΑΔ 26 (1971), Β2, 337. ΑΔ (1972), Β2, 452.

4. ΑΔ 26 (1971), Β2, πιν. 314γ.

5. ΑΔ 27 (1972), 452, πιν. 379 β.

6. ΑΔ 26 (1971), Β2, 335–336, ΑΔΑ IV (1971) 338–39.

7. Ο.π., πιν. 313 α–β.

8. Ο.π., σχ. 1, πιν. 313γ

σκαφεί από τον Φιλαδελφέα. Το μόνο εύρημα ήταν νόμισμα του 2ου αι. μ.Χ.

Αντίθετα, οι τέσσερις τάφοι από την άλλη πλευρά του περιβόλου ήταν αδιατάρακτοι και έδωσαν γυάλινες δακρυδόχους και λύχνους του 3ου αι. μ.Χ.

Σε τρία σημεία του ανατολικού νεκροταφείου, που είχε ανασκάψει ο Φιλαδελφεύς, έγινε περιστασιακή έρευνα. Το 1969 έγινε ανασκαφή στη θέση «Ανάληψη» στον αγρό του Αγαθάγγελου Κωνσταντινίδη⁹, μετά την παράδοση ακέφαλου επιτύμβιου αγάλματος του τύπου της μικρής Ηρακλειώτιδος¹⁰. Βρέθηκαν διαλυμένα θεμέλια οικογενειακών ταφικών θαλάμων και δύο απλοί ακτέριστοι τάφοι. Το 1972, στη θέση «Νικολάρα»¹¹, έξω από τη ΝΑ πλευρά των βυζαντινών τειχών και μέσα από τα ρωμαϊκά, ανασκάφηκε ημιυπόγειος οικογενειακός ταφικός θάλαμος του 2ου αι. μ.Χ., εξωτερικών διαστάσεων 6 X 7,20 μ. Το υπέργειο τμήμα δεν σώθηκε. Το κατώφλι της εισόδου από την βόρεια στενή πλευρά βρέθηκε στο ύψος της σύγχρονης επιφάνειας του εδάφους. Τρεις βαθμίδες οδηγούσαν 1 μ. βαθύτερα, στο πλακόστρωτο δάπεδο του θαλάμου, του οποίου οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με κόκκινο κονίαμα. Οκτώ άτομα είχαν ταφεί εκεί, τα τέσσερα σε μονόλιθες σαρκοφάγους, το πέμπτο σε λίθινο κιβωτιόσχημο, τα υπόλοιπα τρία σε πλινθόκτιστες θήκες. Η οριζόντια καλυπτήρια πλάκα των πέντε μεγάλων τάφων ήταν σφραγισμένη με κτιστές πλίνθους και παχύ στρώμα κουρασάνιου, αλλά παρ' όλα αυτά βρέθηκαν συλημένοι. Η θήκη της ΒΔ γωνίας διέφυγε την σύληση. Περιείχε, κυριολεκτικά κτισμένη μέσα σε κουρασάνι, μία σφαιρική γυάλινη τεφροδόχο, διαμ. 29 εκ.¹².

Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκε επιτύμβια μαρμάρινη πλάκα με την επιγραφή «Μεμμία Φίλα ετών Λ Φουλβεινία Πανθήρα ετών ΙΔ Χαίρετε» Γραφή του 2ου αι. μ.Χ.¹³.

Τον ίδιο χρόνο, το 1972, επειδή εκδηλώθηκε πρόθεση να γίνει διαπλάτυνση της Εθνικής οδού που περνά από την μοναδική σωζόμενη πύλη της νότιας πλευράς του ρωμαϊκού τείχους, έγινε εσπευσμένα αποχωμάτωση εκατέρωθεν του δρόμου και κυρίως γύρω από τον στρογγυλό πύργο της ανατολικής πλευράς¹⁴. Αποκαλύφθηκαν 11 λεηλατημένοι πλινθόκτιστοι τάφοι. Η καλυπτήρια πλάκα τους ήταν σφραγισμένη με πλαίσιο από κτιστές πλίνθους και κουρασάνι. Αρκετά σπασμένα κτερίσματα βρέθηκαν στους ανοιγμένους τάφους, όπως λύχνοι του 2ου αι. μ.Χ., γυάλινες δακρυδόχοι κ.α. Ο τάφος 9, εκτός από λύχνο του β' μισού του 1ου αι. μ.Χ.¹⁵ και άλλα μικροαντικείμενα, πε-

9. ΑΔ 25 (1970) Β2, σ. 310–12, σχ. 4

10. ΑΑΑ ΙΙΙ, 1970, σ. 39–40, εικ. 1–2.

11. ΑΔ 28, 1973, Β2, 406–407, σχ. 4, πιν. 359γ ΑΑΑ VI, 1973, σ. 224–226.

12. ΑΔ 28 (1973) ο.π., πιν. 359α

13. Ο.π. πιν. 359β

14. ΑΔ 28, 1973, Β2, σ. 404–405, σχ. 3.

15. Ο.π. σ. 406, πιν. 358α, β, δ.

ριείχε και πινάκιο της κατηγορίας *terra sigillata* του 1ου μ.Χ. αι με ερωτικού χαρακτήρα αρά χαραγμένη στην κάτω επιφάνεια της βάσης: «³Όλυμπά ὅς ἄν ἄρη πυγισθήσεται».

Οι τάφοι της νότιας πύλης είναι μεταγενέστεροι της κατασκευής του νότιου σκέλους του ρωμαϊκού τείχους, επειδή κανένας δεν έχει κοπεί από το τείχος, ενώ είναι φανερή η προσπάθεια προσαρμογής της διατάξεως προς το προϋπάρχον τείχος και τον πύργο της πύλης, ώστε να είναι παράλληλοι προς αυτά. Επομένως η νότια πλευρά του τείχους με την πύλη πρέπει να είναι παλιότερη από το νεότερο χρονολογημένο τάφο του β' μισού του 1ου μ.Χ. αιώνα.

Οι δύο επόμενες ανασκαφές της Εφορείας δεν έχουν σχέση με τους τάφους. Το 1972 πάλι, στον αγρό του Κων.Ντόμαρη, που βρίσκεται 200 μ. έξω από τη δυτ. πλευρά του βυζαντινού τείχους και 300 μ. ΒΑ του Ωδείου, ανασκάφηκε τμήμα μεγάλης ρωμαϊκής οικίας, σε πλάτος 20 μ. και μήκος 18 μ¹⁶. Αποκαλύφθηκε μέρος της υπαίθριας αυλής μήκους 12,75 μ. με περίτεχνη ψηφιδωτή δεξαμενή επενδεδυμένη με πλάκες μαρμάρου (*impluvium*)· δίπλα της βρέθηκε επίπεδο προστομαίο πηγαδιού. Από τη νότια πλευρά της αυλής τρία διαδοχικά θυραία ανοίγματα πλάτους 2,65 - 2,95 μ., τοποθετημένα στον ίδιο άξονα, οδηγούσαν πρώτα σε μία ίσου μήκους με την αυλή επιμήκη αίθουσα Ζ και μετά σε τρία κάθετα προς αυτή δωμάτια, από τα οποία μεγαλύτερο είναι το μεσαίο, το Β, εσωτερικών διαστάσεων 4,90 X 6,25 μ. Το δάπεδο αυτού του δωματίου κοσμείται με ψηφιδωτή σύνθεση διαστ. 3,50 X 5,30 μ. Έχει τελείως καταστραφεί το κεντρικό έμβλημα, που περιβαλλόταν από τμηματικά σωζόμενη ζώνη με φυτικά θέματα και μία κεφαλή Διονύσου στην ΝΑ γωνία. Το υπόλοιπο ψηφιδωτό καταλαμβάνουν πολύπλοκα γεωμετρικά κοσμήματα, όπως και στους άλλους χώρους, όπου σώζονται σπαράγματα ψηφιδωτών. Οι έντονες φωτοσκιάσεις τόσο στο πρόσωπο του Διονύσου και στα φυτικά θέματα, όσο και στα γεωμετρικά κοσμήματα, αντανakλούν βασικό χαρακτηριστικό της ζωγραφικής και των αναγλύφων του 2ου αι. μ.Χ. Στο ανατολικότερο από τα τρία μεγάλα δωμάτια, στο Γ, το αρχικό ψηφιδωτό δάπεδο καλύφθηκε σε δεύτερη φάση με πολύχρωμα μαρμαροθετήματα. Στα μικρά δωμάτια της ΝΑ πλευράς της οικοδομής, όπου αποκαλύφθηκε και υπόκαυστο λουτρού, παρατηρήθηκαν αποφράξεις θυρών, προσθήκες διαχωριστικών τοίχων και άλλα στοιχεία που μαρτυρούν τροποποίηση του αρχικού σχεδίου της οικίας του 2ου αι. μ.Χ.

Το γεγονός αυτό πιστοποιεί και η κτητορική επιγραφή του ψηφιδωτού δαπέδου με την κατώτερης ποιότητας τεχνική, σε σύγκριση με τα προηγούμενα, στον μικρό τετράγωνο προθάλαμο Ε, που διαβάζεται ως εξής: «Ευτυχίτω η τύχη της οικίας, ευτυχίτω και ο ανανεωτής της οίκο(υ) Μάνιος Αντωνίνος με-

16. Ο.π. σ. 408-410 σχ. 5, πιν. 360 α. AAA VI, 1973, σ. 222-24, εικ. 19-21, όπου η ανάγνωση του στίχου 3 είναι εσφαλμένη.

τά της Θεοσήγου». Στο εγγραφόμενο μέσα στην κυκλοτερή επιγραφή τετράγωνο πλαίσιο επαναλαμβάνεται το όνομα της Αριστοκλίας, της οικοδέσποινας ίσως της επαύλεως. Η μορφή των τετραγωνισμένων γραμμάτων ανήκει τουλάχιστον στον 3ο αι. μ.Χ. Τότε ή στις αρχές του 4ου αι. ο Μάνιος Αντωνίνος ανανέωσε την οικία, που ήταν οπωσδήποτε σε χρήση τον 4ο αι. μ.Χ. όπως μαρτυρούν δεκάδες νομισμάτων αυτής της εποχής, που βρέθηκαν πάνω στα δάπεδα των δωματίων.

Το Νυμφαίο του ρωμαϊκού υδραγωγείου (γνωστό στους ντόπιους με το όνομα «Μπούφου»), βρίσκεται στη δυτική πλευρά της Νικοπόλεως¹⁷. Αποτελείται από δύο όμοια αντικρυστά κτίρια σχήματος Πί, που υψώνονται σε απόσταση 23μ. το ένα από το άλλο, χωρίς να κείνται πάνω στον ίδιο άξονα, δεδομένου ότι το βόρειο Πβ έχει κτισθεί 4,30 μ. δυτικότερα από το Πα. Πρακτικός προορισμός και των δύο κτιρίων ήταν η υποστήριξη και συγχρόνως η αισθητική κάλυψη δύο υδατοδεξαμενών υψηλής στάθμης για την ύδρευση της Νικοπόλεως. Σ' αυτές κατέληγε ο αγωγός του υδραγωγείου που έφερε στη Νικόπολη από απόσταση 50 χιλμ. το δροσερό νερό των πηγών του Λούρου.

Εξωτερικά οι τοίχοι του Πί είναι απλοί, εσωτερικά διαμορφώνονται σε νυμφαίο με εναλλάξ ορθογώνιες και ημικυκλικές κόγχες επενδεδυμένες με μάρμαρο σε ύψος 1,85 μ. πάνω από την περικλειόμενη ανοικτή διακοσμητική δεξαμενή¹⁸.

Με αφορμή τις εργασίες στερεώσεως των ρωγμών στους τοίχους των νυμφαίων απομακρύνθηκαν οι ύψους 0,70 μ. νεωτέρων χρόνων επιχώσεις από τον διαστάσεων 12,75 X 10 μ. ορθογώνιο χώρο, που περικλείουν τα σκέλη κάθε Πί. Ο χώρος αυτός ήταν πλακόστρωτος και έκλεινε με χαμηλό τοίχο στο άνοιγμα μεταξύ των πλευρικών σκελών, έτσι ώστε είναι πολύ πιθανό να διαμορφωνόταν στο εσωτερικό κάθε Πί ανοικτή δεξαμενή, όπου θα καθρεφτίζονταν τα αγάλματα που θα πρέπει να υπήρχαν στις κόγχες. Την υπόθεση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι βρέθηκε τμήμα μνημειώδους λίθινου ανοικτού αγωγού¹⁹ σε μήκος 4,40 μ. εμπρός από το δυτικό σκέλος του Πβ, που θα χρησίμευε για την απομάκρυνση των νερών που θα έρρεαν από τους κρουνούς της δεξαμενής. Πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι ο λίθινος αγωγός υπήρχε σε όλο το μήκος της πρόσοψης και των δύο Πί, επειδή στο φρούριο του Παντοκράτορα Πρεβέζης²⁰ έχουν χρησιμοποιηθεί σαν οικοδομικό υλικό πάνω από 24 τεμάχια από το λίθινο αγωγό, συνολικού μήκους 25 μ., ενώ η πρόσοψη του Πβ έχει μήκος 17 μ. Επομένως τα επί πλέον τεμάχια ανήκουν στο Πα.

17. Σ. Λάκων, Ρωμαϊκή δεξαμενή Νικοπόλεως, ΑΕ (1952) Αρχαιολογικά Χρονικά, 16 – 18. ΑΔ 30, 1975, Β2, σ. 214 – 216, πιν. 124.

18. ΑΔ 30, 1975, Β2, πιν. 124α – β.

19. Ο.π. πιν. 124γ

20. Ο.π. πιν. 124δ.

Στον χώρο μεταξύ Πα και Πβ έγιναν δοκιμαστικές τομές για να διαπιστωθεί εάν υπήρχε δάπεδο ή οδόστρωμα. Την εποχή του Leake²¹ σώζονταν πολύ καλύτερα τα οικοδομήματα της Νικοπόλεως. Τον Ιούνιο του 1805 αποτυπώθηκε αμέσως δυτικά από τα Νυμφαία τριπλή πύλη μεταξύ ημικυκλικών πύργων, που τώρα έχουν καταπέσει, ενώ μία φαρδιά λεωφόρος περνούσε ανάμεσα στα δύο Νυμφαία και δια της τριπλής πύλης οδηγούσε στο δυτικό λιμάνι της Νικοπόλεως, τον Κόμαρο. Η λεωφόρος αυτή ήταν πλακωμένη από τάφους και ταφικά μνημεία· ακόμη και σήμερα διαγράφεται η κατεύθυνσή της.

Στην μέση του χώρου μεταξύ των δύο Πί ανοίχτηκε η τομή Θ που σε βάθος 1,5 μ. παρουσίασε σκληρή επιφάνεια εδάφους με μικρές πέτρες και κεραμίδια, οστά ζώων και αρκετά όστρακα, μερικά από λύχνους του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. Είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται για φυσικό οδόστρωμα.

Μια άλλη τομή, η Ι, έγινε κάθετα προς το νότιο μέτωπο του δυτικού σκέλους του Πβ και έδειξε ότι ο λίθινος αγωγός εδράζεται σε προεξοχή του θεμελίου του Πβ²². Κατά μήκος της κάθετης όψης του θεμελίου εκτείνεται η πλάτους 0,70 τάφος θεμελιώσεως, που διέκοψε τα οριζόντια στρώματα που υπάρχουν στην υπόλοιπη τομή. Μέσα στην τάφο βρέθηκαν τμήματα λύχνου του 2ου αι.μ.Χ. που αποτελούν ένα πρώτο *terminus post quem* για το Πβ. Από τη βάση του αγωγού και μέχρι 3 μ. από το μέτωπο του Πβ απλωνόταν το στρώμα IV, που είναι από κορασάνι, πιθανότατα κατάλοιπο των υλικών κατασκευής του κτιρίου. Το κορασάνι σφραγίζει τα κάτω από αυτό στρώματα σαν παλιότερα από την ανέγερση του Πβ. Στο αμέσως από κάτω στρώμα V βρέθηκαν όστρακα λύχνων και ανάγλυφων πυξίδων του 2ου ή αρχών του 3ου αι. μ.Χ. Στο επόμενο στρώμα VI βρέθηκε κερκυραϊκό νόμισμα εποχής Καρακάλλα ή Γέτα (210-217 μ.Χ.). Τα στοιχεία λοιπόν από την στρωματογραφία της τομής Ι υποδεικνύουν σαν χρόνο κατασκευής του βόρειου Νυμφαίου (Πβ) τουλάχιστον το πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Άλλη τομή εμπρός από το δυτικό σκέλος του νότιου Νυμφαίου (Πα) αποκάλυψε πλακόστρωτο πεζοδρόμιο με όρθιες πλάκες προς την πλευρά της λεωφόρου²³. Μία πλάκα είχε πέσει πάνω στο οδόστρωμα, του οποίου η κατασκευή ήταν όμοια με αυτήν που διαπιστώθηκε στην τομή Θ. Μεταξύ της πλάκας και του οδοστρώματος βρέθηκε τμήμα από τον πυθμένα λύχνου του εργαστηρίου του Λουκίου, από το οποίο έχουν βρεθεί και άλλοι λύχνοι στη Νικόπολη, που χρονολογούνται στο 2ο προς 3ο αι. μ.Χ. Οδόστρωμα και πλακόστρωτο πεζοδρόμιο αποτελούν σύγχρονη κατασκευή, που δεν διαπιστώθηκε στο Πβ. Παραμένει αβέβαιο αν τα δύο Νυμφαία, που δεν βρίσκονται πάνω στον ίδιο άξονα, είναι σύγχρονα.

21. W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, I, 1935, σ. 189–190, σχέδιο.

22. ΑΔ 30, 1975, Β2, σ. 216, σχ. 3.

23. Ο.π. πιν. 125γ

Η κύρια μέριμνα της Εφορείας στράφηκε προς την στερέωση των ετοιμόρροπων ρωμαϊκών χρόνων μνημείων της Νικοπόλεως. Οι συχνές σεισμικές δονήσεις είχαν προκαλέσει οριζόντια και κάθετα ρήγματα και μετατοπίσεις τεράστιων όγκων τοιχοδομίας, με αποτέλεσμα να κατακρημνίζονται κάθε τόσο τμήματα των μνημείων.

Ο καθηγητής Σωτ. Δάκαρης είχε ήδη ασχοληθεί με την στερέωση των βυζαντινών τειχών. Από το 1969 ως το 1975 ασχοληθήκαμε κυρίως με το Ωδείο (1969 - 1972) και τα Νυμφαία (1975), ενώ η Έφορος Αρχ/των Έβη Τουλούπα το 1973/74 έκανε στερεωτικές εργασίες στα λουτρά «Μπεντένια».

Στο Ωδείο της Νικοπόλεως είχε γίνει το 1961/2 αποχωμάτωση της σκηνής και του κοίλου, καθώς και μερικές συμπληρώσεις των ειδωλίων από τον καθηγητή Δάκαρη²⁴. Το κοίλο στηρίζεται σε τρεις ομόκεντρες στοές που παραμένουν ακόμη κατά μεγάλο μέρος επιχωσμένες. Για χάρη της τελέσεως θεατρικών παραστάσεων στο Ωδείο, το 1969 έγινε στερέωση των ρωγμών της μεσαίας στοάς με κτιστές ανακουφιστικές αψίδες και μερική αποχωμάτωση της ίδιας της στοάς, καθώς και της δυτικής παρόδου²⁵. Συμπληρώθηκαν επίσης τα τόξα και η ανωδομή του 2ου και 3ου πεσσού από το ΒΔ άκρο της πεσσοστοιχίας της εξωτερικής στοάς. Διαπιστώθηκε ότι η επίχωση στην εξωτερική στοά είναι 2,20 μ. και ότι η προς τα έξω όψη κάθε πεσσού κοσμεύεται με κορινθιακού ρυθμού ημικίονα.

Παράλληλα άρχισαν οι εργασίες στερεώσεως του εξωτερικού τοίχου της σκηνής, από όπου τρεις μεγάλες θύρες οδηγούσαν στο προσκήνιο²⁶. Από την ορθομαρμάρωση του τοίχου και των κογχών με λευκά και πολύχρωμα μάρμαρα ελάχιστα τμήματα σώθηκαν στη θέση τους στην βάση των τοίχων. Σε όλο το μήκος του τοίχου της σκηνής οι σεισμοί είχαν προκαλέσει οριζόντιο ρήγμα, ενώ η ανωδομή είχε διαρραγεί κάθετα εκεί όπου υπήρχαν κόγχες. Όταν είχαν συντελεσθεί αυτά τα σπασίματα, νέες σεισμικές δονήσεις προκάλεσαν μετατοπίσεις και αποκλίσεις από την κατακόρυφο τεραστίων τμημάτων της τοιχοδομίας, βάρους πολλών τόννων. Έτσι, το άνω τμήμα της δυτικής παραστάδας της δυτικής εισόδου είχε φύγει 15 εκ. προς Νότο κλίνοντας αισθητά προς την κατεύθυνση αυτή και 4 εκατ. προς τα δυτικά. Η ανατολική παραστάδα της κεντρικής πύλης 20 εκ. προς βορρά και 10 εκ. προς δυσμάς. Η ανατολική παραστάδα της ανατολικής πύλης παρουσίαζε στροφή 45° περί τον κατακόρυφο άξονά της, έχοντας συγχρόνως μετατοπιστεί 15 εκ. προς τα δυτικά με κλίση 30 εκ. προς την ίδια κατεύθυνση. Η επαναφορά των τεράστιων αυτών όγκων της πλινθοδομής στην αρχική θέση, η στερέωσή τους με μπρούντζι-

24. Σ. Δάκαρης ΑΔ 16 (1960), ΒΙ Χρονικά, σ. 206, πιν. 172.

25. ΑΔ 25 (1970) Β2, 314.

26. Ο.π. σ. 313, σχ. 6, πιν. 271 - 72.

νους συνδέσμους και η συμπλήρωση της πλινθοδομής, όπου ήταν τελείως απαραίτητο, ήταν ένα εξαιρετικά δύσκολο και λεπτό έργο, που μόνο οι εξαιρετικές ικανότητες και η πείρα του αρχιτεχνίτη αναστηλωτικών εργασιών Ιωάννη Τσεύλικου έφερε σε πέρας. Λεπτομερείς αποτυπώσεις των εργασιών με σημείωση των συμπληρώσεων έγινε από τους αρχιτέκτονες Στ. Παπαδάκη και Σπ. Πανταζή.

Οι ασβεστολιθικές βαθμίδες των τριών εισόδων της σκηνής ήταν σπασμένες και χρειάστηκε να αποσπασθούν από τη θέση τους για να συγκολληθούν. Κάτω από βαθμίδα της δυτικής εισόδου βρέθηκε θραύσμα κυματοφόρου μαρμάρινης πλάκας από την επένδυση των παραστάδων του θυρώματος. Κάτω από τις βαθμίδες της κεντρικής και της ανατολικής εισόδου βρέθηκαν 14 συνολικά νομίσματα της Νικοπόλεως, από τα οποία τα υστερώτερα ανήκουν στο τέλος του 2ου αι. μ.Χ. Νόμισμα του 160-170 μ.Χ. βρέθηκε το 1972 κάτω από το πλακόστρωτο έξω από την Κεντρική είσοδο της σκηνής. Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν μία επισκευή της σκηνής του Ωδείου στο τέλος του 2ου ή αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Το ίδιο κτίριο είναι πολύ πιθανόν να κατασκευάστηκε στην εποχή του Αυγούστου, αν βασιστούμε στο σύστημα τοιχοδομίας *opus quasi reticulatum* της σκηνής²⁷.

Το 1970²⁸ συμπληρώθηκαν οι κόγχες του προσκηνίου για να σταματήσει η αποσάθρωση των πλίνθων και στερεώθηκαν, όπου σώζονταν, οι ασβεστολιθικές πλάκες επενδύσεως των εδωλίων του κοίλου. Έγινε επίσης αποχωμάτωση της κεντρικής παρόδου, που κάτω από το κέντρο του κοίλου οδηγούσε στην ορχήστρα, προκειμένου να στερεωθεί το τόξο της. Διαπιστώθηκε ότι ήταν πλακόστρωτη και ότι σε κάποια ύστερη φάση της ζωής του Ωδείου, που ίσως συμπίπτει με την ανακατασκευή των βαθμίδων της σκηνής, μειώθηκε το άνοιγμα της παρόδου με την κατασκευή τοιχίου από βωμούς και με χρήση ασβεστολιθικών πλακών από την επένδυση των εδωλίων.

Το 1971²⁹ έγινε συντήρηση των λίγων μαρμαροθετημάτων που σώζονται στο δάπεδο της ορχήστρας και του πλακόστρωτου της δυτικής παρόδου και συμπληρωματικές εργασίες στερεώσεως της θόλου της ίδιας παρόδου. Στην ανατολική πλάγια είσοδο της σκηνής στερεώθηκαν οι παραστάδες της θύρας.

Ενδιαφέροντα χρονολογικά στοιχεία έδωσε η αποχωμάτωση της «αύλακος των σκηνικών»³⁰. Πρόκειται για ένα βαθύ στενό διάδρομο που παρεμβάλλεται μεταξύ προσκηνίου και σκηνής, έχει πλάτος 0,87 μ., βάθος 2,82 και χρησίμευε για την καταβίβαση και ανύψωση της αυλαίας. Στο κατώτερο 1 μ. της επιχώσεως βρέθηκαν οστέινες περόνες, πολλά θραύσματα από λύχνους,

27. L. Crema, L' Architettura Romana, σ. 135, εικ. 124.

28. ΑΔ 26, 1971, Β2, σ. 337.

29. ΑΔ 27, 1972, Β2, σ. 453.

30. A. Neppi - Modona, Gli edifici Teatrali Greci e Romani 1961, 194 κ.ε.

δύο ακέραιοι του 3ου αι. μ.Χ.³¹, καθώς και 403 χάλκινα νομίσματα που καλύπτουν όλο το φάσμα της νομισματοκοπίας της Νικοπόλεως μέχρι το τέλος της επί Γαλλιηνού, το 267 μ.Χ. Κερδίζουμε έτσι ένα όχι ευκατοφρόνητο τεκμήριο χρήσεως του Ωδείου για παραστάσεις μέχρι το δεύτερο μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Το 1972³² έγιναν μικρές εργασίες στερεώσεως των πλακοστρώτων των παρόδων και έξω από την κεντρική είσοδο του Ωδείου. Πολλά πρέπει να γίνουν στο κτίριο αυτό που πρέπει να είναι έργο σπουδαίου αρχιτέκτονα. Με τις περιορισμένες στερεωτικές εργασίες που έγιναν αναχαιτίστηκε τουλάχιστον η διάλυσή του, ώστε να μπορεί να περιμένει καλύτερες συνθήκες για μια εκτεταμένη αναστήλωση, αφού αποχρωματωθεί, ανασκαφεί και μελετηθεί συστηματικά.

Στα Λουτρά ή Μπεντένια το 1973³³ η Έφορος Αρχαιοτήτων Έβη Τουλούπα έκανε επείγουσες στερεωτικές εργασίες για να αποτραπεί η ολοκληρωτική κατάρρευση του μικρού τμήματος του οικοδομήματος που απέμεινε όρθιο. Στις αρχές του 19 αι., όταν αποτυπώθηκε από τον Leake, η έκταση του κτιρίου ήταν τρεις φορές μεγαλύτερη απ' ό τι τώρα. Επαναφέρθηκαν τεράστιοι επικρεμάμενοι όγκοι ανωδομής στη θέση τους, συγκολλήθηκε μαρμάρينو υπέρθυρο, ενισχύθηκαν οι τοίχοι με εσωτερικές σιδηροδοκούς και ανεβάστηκαν στην αρχική τους θέση τμήματα τειχοδομίας που είχαν καταρρεύσει παλιότερα.

Το 1975³⁴ έγιναν στερεωτικές εργασίες στο νότιο Νυμφαίο (Πα). Συμπληρώθηκαν πέντε ρωγμές ύψους 4-5 μ. στην εξωτερική όψη των τοίχων και τμήματα των εννέα κογχών της ανωδομής, όπου χρειαζόταν για να σταματήσει η φθορά τους. Στερεώθηκε επίσης η τοξωτή αντηρίδα του υδατόπυργου, αφού επανήλθε στην αρχική θέση τμήμα της ανωδομής, που μετά από ισχυρό σεισμό είχε σπάσει και στηριζόταν πάνω στο δυτικό σκέλος του Πα.

Στο βόρειο Νυμφαίο (Πβ) έγιναν λίγες συμπληρώσεις στο κάτω μισό του βόρειου και του δυτικού σκέλους.

Ο αρχιτέκτων Πλούταρχος Θεοχαρίδης εκπόνησε μελέτη στερεώσεως των ετοιμόρροπων τμημάτων του μεγάλου Θεάτρου της Νικοπόλεως. Η μελέτη αυτή στάλθηκε για έγκριση στη Δ/ση Αναστηλώσεως του Υπ. Πολιτισμού και είναι ακόμη εκεί, όπως και η μελέτη μηχανικού της ίδιας Δ/σης για τη στερέωση του νότιου σκέλους του ρωμαϊκού τείχους.

Στο διάστημα της δεκαετίας που αναφερθήκαμε, στο μικρό Μουσείο που κτίστηκε επί Εφορείας Σωτήρη Δάκαρη έγινε το 1972 έκθεση ευρημάτων

31. ΑΔ 27 (1972), Β2, πιν. 382α.

32. ΑΔ 28, (1973), Β2, 411

33. Ε. Τουλούπα, ΑΔ 29 (1973/74) Χρονικά, σ. 592 - 595, σχ. 1 - 3.

34. ΑΔ 30 (1975) Β2, 217.

από τον αρχαιολογικό χώρο της Νικοπόλεως³⁵ και κτίστηκε μία ισομήκης με το Μουσείο αποθήκη, όπου τοποθετήθηκαν τα μη εκθέσιμα γλυπτά και τα ευρήματα των ανασκαφών.

35. AAA VI (1973), 78–80.